

תוכן העניינים

- ט כתבי קירקגור והערה ביבליוגרפית
- 1 מבוא: שאלת שיא ההתפתחות הרוחנית
- 7 פרק ראשון: הדיאלקטיקה של קירקגור
דיאלקטיקה וחשיבה דיאלקטית 8
הדיאלקטיקה של היגל 9
דיאלוג ודיאלקטיקה בהגותו של קירקגור 11
קירקגור על הדיאלקטיקה של היגל 14
מבנה של דיאלוג אנושי עם המוחלט 19
מאפיינים של התפתחות רוחנית 19
דיאלוג 31
אנושי 36
המוחלט 38
- 45 פרק שני: סוגים של דיאלקטיקה
דמיון, הומור ורצון 45
שני סוגים של דיאלקטיקה 48
בעיית ההתחלה 55
בעיית הסיום 58
שאלת הדיאלוג האנושי עם המוחלט 63
- 69 פרק שלישי: המוחלט בהגותו של קירקגור
המוחלט והפרדוקס המוחלט 70
התשוקה למוחלט בדיאלקטיקת הקיום 72
שלוש תנועות, שלושה מומנטים־רכיבים 75

תשוקה וחשיבה ממשית 81

האקטואליות האתית 90

היחס הפרדוקסלי לפרדוקס 93

החשיבה הממשית 94

99 **פרק רביעי: יחס מוחלט אל המוחלט**

דתיות א' 100

הוויתור 105

הסבל 113

האשמה 122

דתיות ב' 128

האינקרנציה 130

ההתגלות 133

האבסורד 134

סכמות של דיאלקטיקת קיום 138

143 **פרק חמישי: סוף פסוק דיאלקטי**

הדיאלקטיקה מגיעה רק עד לנצרות 144

קץ הדיאלקטיקה? 151

הדיאלוג של המאמין 157

דיאלוג אימננטי עם המוחלט הטרונסצנדנטי 162

דיאלוג של אהבה: דתיות ג' 166

171 **פרק שישי: אשמה, רציונליות ואבסורד**

פרויד וקירקגור: תודעת אשמה מול אשמה וחטא 171

סבל קירקגוריאני וסבל פרודיאני 173

מקור הסבל והאשמה 175

קדימות הסבל לאשמה 177

רציונליות ואי־רציונליות בהגות קירקגור 181

אינדיווידואליות וסובייקטיביות 188

אוטונומיית הדתיות 190

דתיות כסינתזה 191

(אי)רציונליות של הפרדוקס והאבסורד 195

203 **אפילוג**

205 **ביבליוגרפיה**

211 **מפתח מושגים ושמות**

כתבי קירקגור והערה ביבליוגרפית

להלן שיטת ההפניות הנהוגה בספר:

ההפניה לספרים חיל ורעדה ואו-או היא לתרגומם לעברית, אלא אם צוין אחרת. ההפניות לכתבי קירקגור המתורגמים לאנגלית מצוינות לפי רשימת הקיצורים המפורטת להלן. הרשימה משמשת גם כרשימה ביבליוגרפית של כתבי קירקגור בעברית ובאנגלית. את הספרים באנגלית ערכו ותרגמו Edna H. ו-Howard V. Hong, אלא אם צוין אחרת. ברצף הטקסט מאוזכרים הספרים בתרגום שמם לעברית (השמות מופיעים ברשימה להלן). במראי המקום המשולבים בגוף הטקסט, וכן בהערות השוליים, הספרים מאוזכרים באמצעות ראשי תיבות באנגלית, המופיעים ברשימה שלהלן. ההפניה לכרך השני של נ.ב. סוף־פסוק בלתי מדעי לפרגמנטים הפילוסופיים (שאותו אני מציינת בקיצור המקובל: סוף פסוק) וכן לאו-או בתרגום לאנגלית, היא בציון מספר הכרך, ומימין לנקודה ציון מספר העמוד (למשל: 2.34 = עמוד 34 בכרך השני). ההפניות ליומנים הן בציון מספר הכרך והמספר הסידורי המופיע ב-*Journal and Papers* (להפניות ל-*Papirer* ראו: 107–132: *JP* 7). אלא אם צוין אחרת, התרגומים מאנגלית הם שלי.

חי"ו חיל ורעדה: ליריקה דיאלקטית, תרגם מדנית: איל לוין, הקדים וערך: יעקב גולומב, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשנ"ג (1993).

או-או או-או, כך ראשון, תרגמה מדנית: מרים איתן, הקדים וערך: יעקב גולומב, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשנ"ו (1996).

- AN *Armed Neutrality and An Open Letter*. Bloomington: Indiana University Press, 1968.
- CA *The Concept of Anxiety*. Trans. Thomte Reidar. Princeton N.J.: Princeton University Press, 1980.
- CD *Christian Discourses, including The Lilies of the Field and the Birds of the Air and Three Discourses at the Communion on Friday*. Trans. Walter Lowrie. Princeton N.J.: Princeton University Press, 1974.
- CI *The Concept of Irony*. Trans. Lee M. Capel. Bloomington & London: Indiana University Press, 1968.
- COR *The Corsair Affair*. Princeton N.J.: Princeton University Press, 1982.
- CUP *Concluding Unscientific Postscript to Philosophical Fragments*. Two vols. Princeton N.J.: Princeton University Press, 1992.
- EO *Either / Or*. Two vols. Princeton N.J.: Princeton University Press, 1990.
- EPW *Early Polemical Writings*. Trans. Julia Watkin. Princeton N.J.: Princeton University Press, 1990.
- EUD *Eighteen Upbuilding Discourses*. Princeton N.J.: Princeton University Press, 1990.
- FSE *For Self examination and Judge for Yourselves*. Princeton N.J.: Princeton University Press, 1990.
- FT *Fear and Trembling and Repetition*. Princeton N.J.: Princeton University Press, 1983.
- JP *Søren Kierkegaard's Journal and Papers*. Bloomington: Indiana University Press; vol. 1, 1967; vol. 2, 1967; vols. 3–4, 1975; vols. 5–7, 1978.
- KA *Attack Upon 'Christianity'*. Trans. Walter Lowrie. Princeton N.J.: Princeton University Press, 1972.
- PC *Practice in Christianity*. Princeton N.J.: Princeton University Press, 1991.
- PF *Philosophical Fragments and Johannes Climacus*. Princeton N.J.: Princeton University Press, 1985.
- PH *Purity of Heart Is To Will One Thing*. Trans. D. V. Steere, New York: Harper & Row, Publishers, 1956.

- PV* *The Point of View for My Work as an Author and Armed Neutrality in On My Work as an Author.* Princeton N.J.: Princeton University Press, 1998.
- SLW* *Stages on Life's Way.* Princeton N.J.: Princeton University Press, 1988.
- SUD* *The Sickness Unto Death.* Princeton N.J.: Princeton University Press, 1983.
- TA* *Two Ages: The Age of Revolution and the Present Age. A Literary Review.* Princeton N.J.: Princeton University Press, 1978.
- TDI* *Three Discourses on Imagined Occasions.* Princeton N.J.: Princeton University Press, 1993.
- UDV* *Upbuilding Discourses in Various Spirits.* Princeton N.J.: Princeton University Press, 1993.
- WL* *Works of Love.* Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1995.

ראשי התיבות ותרגום לעברית של שמות הספרים

מושג החרדה	CA
מושג האירוניה	CI
נ.ב. סוף־פסוק בלתי מדעי לפרגמנטים הפילוסופיים	CUP
או-או	EO
חיל ורעה	FT
יומנים	JP
אימונים בנצרות	PC
פרגמנטים פילוסופיים ויוהנס קלימקוס	PF
נקודת המבט לעבודתי כסופר	PV
שלבים בדרך החיים	SLW
המחלה עד מוות	SUD
מעשים של אהבה	WL

מבוא

שאלת שיא ההתפתחות הרוחנית

הפילוסופיה איננה יכולה, וגם אין זה מתפקידה להעניק אמונה (חי"ו 32).

הפילוסוף הדני סרן קירקגור (Søren Aabye, Kierkegaard, 1813–1855), הידוע כאבי האקזיסטנציאליזם, הוא הוגה דתי שגישתו פסיכולוגיסטית. תאוריית השלבים שלו – המגדירה שלושה מאפיינים של הקיום האנושי: האסתטי, האתי או הדתי¹ – הקנתה לו, לפי רבים מפרשניו, מקום של כבוד בהיסטוריה של הפילוסופיה. הספר שלפנינו עוסק בשלב הדתי בהגותו, ובמיוחד בהבנת פסגת הקיום הדתי, שבה משיג המאמין 'יחס מוחלט אל המוחלט'.

מעט לאחר שמלאו לו שלושים הוציא קירקגור לאור שני ספרים המתארים מסע פילוסופי אל פסגת האמונה הדתית: **פרגמנטיים פילוסופיים**; ו**נ.ב. סוף-פסוק בלתי מדעי לפרגמנטיים הפילוסופיים** [להלן: **סוף פסוק**].

על הספרים חתום יוהנס קלימקוס [יוהנס 'המטפס'. השם נגזר מהמילה 'סולם' ביוונית]. כמו בספריו הקודמים, גם הפעם השימוש בשם עט [פסידונים] נועד לשרת מסר פילוסופי, שאין ליצור זהות בינו ובין הדברים שכתב. עם זאת, שמו מופיע כעורך הספרים, ובכך הוא יוצר זיהוי מסוים בינו ובין עמדתו הדתית של קלימקוס. בשם הספר **סוף פסוק נרמזת תכניתו של קירקגור להביא לסיומו את הפרויקט הפילוסופי שלו**, שכלל עד אז אחד עשר ספרים, אך ברבות הימים הוציא עוד למעלה מעשרים ספרים שעליהם התווספו כרכים עבי כרס של יומניו האישיים.

הנחת היסוד בספריו היא שההתפתחות הרוחנית הגבוהה ביותר שאליה ראוי

1 קיום אסתטי משמעו שהכוח המניע את האדם מכוון בראש ובראשונה לסיפוק ולהנאה אישיים; קיום אתי משמעו ויתור מתוך רצון חופשי על ספונטניות היצר, והכרת חובה לנורמות חברתיות-תבוניות; קיום דתי מחולק לשניים: דתיות א' היא אימננטית בטבעה ומתייחסת לאדם המרגיש אשמה בפני האל, דתיות ב' היא טרנסצנדנטית בטבעה, והמאמין בדתיות זו דבק בשוע.

לשאוף היא להיות מאמין נוצרי. בנקודת ההתחלה המאמין הקירקגוריאני אינו תופס את עצמו כמאמין אלא כספקן המתייחס בהומור לעיסוק המקובל בדת, אך עם זאת שואף למצב קיומי שבו יצליח להסיר את ספקותיו ולכונן עמדה רצינית, מוחלטת, ביחסו לאל-המוחלט. הדיון שאציג בספר בשאלת ההתפתחות הרוחנית נאמן לנקודת המוצא של קלימקוס בסוף פסוק – שהאדם, בעצם קיומו, בהעלותו שאלות פילוסופיות ובניסיונותיו להשיב עליהן, משמש נקודת מוצא לדיון הפילוסופי. בכך הוא שונה מגישות פילוסופיות אחרות אשר נקודת המוצא הפילוסופית שלהן מעוגנת במושגי יסוד ובעקרונות תבוניים.

בנקודת השיא של השלב הדתי האדם אמור להשיג אמונה מוחלטת באל-המוחלט. נקודת השיא הזו היא אינדיווידואלית, ייחודית ואינה ניתנת להעברה. הדרך אל האמונה השלמה, היכולת לתפוס את המצב הקיומי הזה במחשבה, מגולמת בדיאלקטיקה, היינו במתודה המחשבתית, שבה רעיון אחד מוביל לניגודו ואז למיצוע, לרעיון המתווך ביניהם.

קלימקוס מבקש להשיג לעצמו אושר נצחי, והוא מאמין שהתנאי לכך הוא להיעשות נוצרי. כך, אף על פי שהוטבל כדת ואף הוסמך לכמורה, הוא עדיין מחפש את דרכו שלו לאמונה. הדרך שהוא עושה כדי להשיג את מטרתו מוכנת בצורה דיאלקטית, בשקפה מהלך התפתחות מסוים, המתאר באמצעות מושגים קיומיים [שהבולטים בהם: 'אקטואליות', 'קיום' ו'אמונה'] את התהליכים הפנימיים החלים בו. לכאורה, הדרך הפסיכולוגית וההכרתית הדיאלקטית אינה מסתיימת כל עוד הקיום עצמו נמשך. אולם, לפי תפיסתו של קירקגור, ההתפתחות הדיאלקטית הזו נעצרת במפגש עם האל-המוחלט.

כאן מתעורר קושי פילוסופי המתגלם באמירה של קירקגור, שטענת הפילוסופיה – שחייבים להבין את החיים מהסוף להתחלה – אכן נכונה. ואולם, קירקגור מוסיף כי עיקרון נוסף הוא – שחייבים לחיותם קדימה (JP 1: 1030). הקושי הוא בכך שאין שום נקודה בזמן שיכולה להתפס כנקודת סיום שממנה מתבוננים לאחור ומבינים שמהלך מסוים הגיע לשיאו והסתיים לחלוטין, כך שכל עוד החיים נמשכים – כיצד, אם בכלל, יכול קלימקוס לדעת שהגיע לשיא התפתחותו והשיג את מטרתו? המהלך הדיאלקטי, כאמור, אינו אמור להסתיים כל עוד הקיום עצמו נמשך. למרות הקושי הזה, קלימקוס מתווה את דרכו עד למימוש תכליתו – הפיכתו לנוצרי בעל אמונה שלמה ומוחלטת.

האתגר הפרשני להבין את הנקודה שבה מתלכדים הדיאלקטיקה והמוחלט במצב קיומי מסוים, הוא ציר מרכזי בדיון הנוכחי. בין השאר, אתגר זה מנוסח כאן דרך שאלת ההתפתחות הרוחנית: על פי מה יכיר המאמין בהתפתחותו הרוחנית? איך ידע

שהוא מתקדם באמונתו? כיצד ידע שכבש את פסגת הקיום הרוחני, שהשיג אמונה שלמה, שהוא נמצא ביחס מוחלט אל המוחלט?
בספר שלפנינו אנסה לענות על הקושי הפילוסופי הזה.

בפרק הראשון – אציג את הדיאלקטיקה של קירקגור, בהשוואה לדיאלקטיקה המכוננת ורבת ההשפעה של היגל. בפרק השני – אחשוף סוגי דיאלקטיקה מוטעים ומטעים, לטענת קירקגור. בפרק השלישי – אציג את התפיסה הפרודוקסלית של קירקגור בנוגע לאל-המוחלט. בפרק הרביעי – אתאר את מצבו של המאמין, המכוון בהדרגה את כל קיומו אל המוחלט, אך בה בעת מכיר באי-אפשרותו העקרונית להכיר את המוחלט. בפרק החמישי – אעמת את המושגים המרכזיים של הפרקים הקודמים: 'דיאלקטיקה' ו'מוחלט' בנוגע לאפשרות איחודם למצב קיומי מסוים. בפרק השישי – אציג פרשנויות מחדשות בשני תחומים בהגותו של קירקגור: האחת, תפיסת האשמה והחטא של המאמין, כפי שמציג אותם קירקגור, שנבחנת ומבוארת אל מול תפיסותיו של פרויד בהקשרים פסיכולוגיים דומים; האחרת, מציגה קריאה של קירקגור כהוגה רציונלי, דווקא בשל השימוש שהוא עושה במושגים המציינים אי-רציונליות. קריאה זו נסמכת על הדיון הפנומנולוגי של רודולף אוטו בטבע הדת.

חשוב לציין שהדיון שאציג מתמקד בעיקר בחשיפת המתודה להשגת המוחלט, ופחות במהותו ובמעמדו. המתודה הפרשנית המרכזית שיישמתי במחקר זה היא תיאורית-תמטית, המפרשת את מחשבת קירקגור במסגרת ובתנאים שהיא עצמה מציבה (Taylor 1975: 34–63). המתודה כוללת מחקר תיאורי, המרחיב בנוגע לתכנים מסוימים בהגות קירקגור, ומחקר תמטי, המבודד ומפרש מושג או תמה מסוימים במחשבתו. במחקר התיאורי אני עוקבת בדקדקנות אחר מהלכים רעיוניים שהוא מתווה בטקסטים מסוימים בהגותו, ובמחקר התמטי, אני מבקשת לבחון מחדש שלוש תמות בכתביו: אשמה רציונליות ואבסורד, הנדונות אצל הוגים ופרשנים אחרים.

בפרשנותי אציג בראש ובראשונה פילוסופיה קיומית העוסקת גם בדת, ולא פילוסופיה של הדת העוסקת גם בקיום. בהקשר זה אחת השאלות שאעלה היא: האם יכולה הדיאלקטיקה לחרוג אל מעבר לשלב הדתי? שכן, מעמדת קירקגור עולה שהמאמין שהגיע בשלב הדתי ליחס מוחלט אל המוחלט הביא את התפתחותו הרוחנית לשיאה. אמנם, שימור ההישג ועמידתו בניסיון אינם מסתיימים אִי-פעם, אך בשלב זה הופכים התהליך והתכלית לאחד. כך שמבחינה עקרונית, בנקודה זו לא תיתכן התפתחות נוספת מעבר להשגת התכלית. משלב זה ואילך אי-אפשר שיתרחש, לכאורה, כל שינוי מהותי אלא רק חזרה בגרסאות שונות על מה שכבר נחוה. האם משמעות הדבר היא שהיחס המוחלט אל המוחלט אצל קירקגור אינו יכול להיות פתוח לשינוי מהותי? או שמא ישנה אפשרות של שינוי ופתיחות ביחס לתפיסת השלב

הדתי כשלב אחרון? בפרק השלישי נבחנת אפשרות של חריגה מעבר לשלב הדתי, על סמך התשתית המושגית והרעיונית הנבנית בשני הפרקים הראשונים.

לעצם בחירתי להוסיף למדף הספרים ספר פרשנות העוסק בשלב הדתי שבהגות קירקגור, אני מבקשת לציין שחשיבותה של הגות זו בעולם אינה נובעת רק ממעמדו הבלתי מעורער כפילוסוף הדני הלאומי, או מן העובדה שמכונה מחקר אוניברסיטאיים בעולם מוקדשים לפרשנותה. הגותו הייתה והנה רבת חשיבות עבור אלו העוסקים בפילוסופיה של הדת, ואולי יותר מכך, בסוגיות של הפילוסופיה האקזיסטנציאליסטית. הוגים וסופרים, בהם מרטין היידגר, לודוויג ויטגנשטיין, אלבר קאמי וז'ן-פול סארטר, וכן אנשי רוח יהודים, בהם מרטין בובר, פרנץ קפקא, עמנואל לווינס, הרב יוסף דוב הלוי סלובייצ'יק, שמואל הוגו ברגמן, יוסף חיים ברנר, פנחס שדה ואחרים, התדיינו בכתביהם במפורש עם עמדות שהציג קירקגור. הרלוונטיות שלו לקוראים בישראל מעוגנת בחוויית האמונה האותנטית שבלב הגותו. קירקגור ביקר את הדת הממסדית, לעג לה ונאבק בה, בראשיה ובמנגנוניה. עם זאת הוא קבע כי הדרגה הגבוהה ביותר של הקיום האנושי היא היחס הפרטי, האינטימי והסובייקטיבי לחלוטין של מי שבוחר להאמין באל-המוחלט. רכיבים אלו מאפשרים לזהות אמונה עם אהבה, כך שלהאמין ולאהוב הם היינו הך. מי שאמונתו חיה והוא חי בה ימצא את עמדתו הקיומית של קירקגור אקטואלית ורלוונטית גם כיום.

קירקגור מיוחד בשאיפתו שלא ליפול למלכודת האכזבה הצפויה מדיון פילוסופי בקיום האנושי – זו האכזבה הדומה לאכזבתו של מי שהביא את בגדיו לגיהוץ במקום ששלט 'כאן מגהצים' מתנוסס בחלונו, ואחר כך גילה כי השלט עצמו מוצג למכירה (או-או 52). במכלול הגותו מבקש קירקגור לעורר ולפתות להתבוננות פסיכולוגית, לעיצוב הקיום הפרטי, לשינוי עצמי. עניין זה נכון לכל שלבי הקיום, ועל אחת כמה וכמה לגבי הקיום הדתי. התפתחות המאמין איננה עניין אינטלקטואלי גרדא, שניתן לתארו כקפיצה ממקום. בעולם הרוח, מסביר קלימקוס, לשנות מקום משמעותו לשנות את עצמך (CUP 281–282). השאלות המנחות את הדיון הנוכחי אינן אינטלקטואליות גרדא, ובמובן זה אני מקווה שמהו מרוח הדברים של קירקגור נשמר בו. עוד אני מקווה שאנשים העוסקים בשאלות של התפתחות רוחנית כמסע פילוסופי אל האמונה השלמה, ימצאו עניין בספר הזה.

באשר לשם הספר: **דיאלוג אנושי עם המוחלט: הפולם של קירקגור לפסגת הקיום הרוחני**, קבעתי את 'דיאלוג' בכותרת, ואילו את 'דיאלקטיקה' (בבחינת היותה 'סולם') בכותרת המשנה. סדר זה מדגיש את בחירתי להציג את הדיאלוג כמטרה, ואילו את המתודה הדיאלקטית כאמצעי. הדיאלוג מציין את נקודת שיא ההתפתחות הרוחנית של המאמין, נקודה חיצונית לדיאלקטיקה, שהמתודה הדיאלקטית משמשת אמצעי

להשגתה. כאמצעי, הדיאלקטיקה חיונית להצגת המהלך המאפשר את הדיאלוג. ברגע השיא, המכונה בלשונו של קירקגור 'יחס מוחלט אל המוחלט', נוכחים האדם ומה שהוא חווה כמוחלט. ייחודו של הרגע הוא, בין השאר, במפגש נעדר מילים, בדיאלוג מיוחד במינו, דיאלוג אבסורדי, דיאלוג של שתיקה. בשתיקה הפרדוקסלית המסוימת הזאת מבוטאת ההבנה ההדדית שבין האלוהות לבין היחיד (חי"ו 96).

תודותי מקרב לב שלוחות למורי פרופ' צבי טאובר ופרופ' שלמה בידרמן, לאנשי מאגנס חי צבר, רוחמה הלוי, לעורכת היקרה אילנה שמיר ולעורכת הספר דורית בונה, למאיירת-האמנית ליאת בנימיני-אריאל, לחברותי לילך שושני ותמר נאור, לאמי ולאחיותי האהובות.